

Reviczky Gyula és a 19. századi vallásos költészet

AJKAY Alinka

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, habilitált egyetemi docens
ORCID: 0000-0001-6399-4362

REVICZKY Gyula and 19th-century religious poetry

Abstract | In 19th-century Hungarian poetry, religious themes became far less prominent than in earlier periods. The major poets of previous centuries regularly composed poems and prayers addressed to God, but with the advent of the Enlightenment and the subsequent Romantic era, this tradition declined. Poetic attention shifted toward the fate of the homeland and the expression of individual emotions. As a result, surprisingly few religious poems were written in the first half of the 19th century. Against this background, REVICZKY Gyula – arguably the most gifted poet of the generation born after the War of Independence – stands out for his unexpectedly large body of religious verse.

His poetry is closely connected both to his 19th-century predecessors and to modernity, with its new thematic concerns. The revival and reinterpretation of religious poetry, as well as the renewed dialogue with God, appear in his work as distinctly modern elements. These features link REVICZKY not only to earlier devotional traditions but also to contemporary European philosophical thought (e.g., SCHOPENHAUER, RENAN). In this way, REVICZKY's religious poetry positions him as a transitional figure between tradition and modern literature.

Keywords | REVICZKY Gyula, religious poetry, 19th-century Hungarian literature, prayers, modern literature

* A dolgozat megírása során Császtvay Tünde volt hathatós segítségemre, amit itt is hálásan köszönök.

A 19. század második felének magyar költészetében az istenkeresés, az ima, valamint önmagunk meghatározása a felsőbb hatalomhoz képest már a modern szubjektum megnyilatkozásaként jelenik meg. A személyes én és a transzcendens világ közti párbeszéd poétikai felfedezését rendszerint a 20. század elejéhez, elsősorban Adyhoz szokták kötni, de a századvég újromantikus költői közül Reviczky Gyula már korábban jelentkezett vallási tárgyú verseivel, mondhatni, az ő költészete jelentette a fordulatot ebben a témában.

A régi irodalom költőinek istenes versei klasszikus imaszövegek, hiszen az imádságoskönyvek zömmel ebben az időszakban jönnek létre, a modern imakönyvek szövegeinek alapjai is ezekből származnak. A régi irodalomhoz tartozó valamennyi jelentős költőnknek vannak istenes versei, vagy ha úgy tetszik, imái. A felvilágosodással és az azt követő romantikával mindez változik, a költői életművekben az imádságok megritkulnak, a költőknek más, újabb feladataik lesznek, az új eszmékkel a hangsúlyok más-hová helyeződnek. Fontosabbá válik megénekelni például a haza sorsát, vagy az egyént feszítő érzelmeket, így a 19. század első felében meglepően kevés vallásos verset találunk. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek a költők ne lettek volna istenhívők, vallásosak (noha ellenpéldaként megemlíthetjük például Petőfit),¹ mindössze az, hogy valamelyik vallásban nő fel valaki, esetleg valamelyik felekezeti iskolába jár, magától értetődő dolog, nem kérdőjeleződik meg, de nem is válik hangsúlyossá.

Ám mindenekelőtt azt kell meghatározni, hogy mit tartunk vallásos költészetnek. Ez nem is olyan egyszerű dolog, nincs egzakt műfaji megjelölés. A régi irodalomban a legfőbb szempont a felekezeti utilitás volt, a nyomtatott imakönyvek elterjedésének mértéke a reformáció kibontakozása során növekedett meg ugrásszerűen. Ugyanígy a reformáció hatására erősödött fel a zoltárookra irányuló figyelem, mint egy olyan imaformára, amelyik az alapvetésnek számító *Bibliában* megtalálható. Szintén lényeges és érdekes kérdés, mikor válik egy ima vagy egy népének költészetté. Ugyanis általában az ember a saját felekezetén kívüli templomi énekeket nem ismeri, míg a nagy költők istenes verseit felekezettől függetlenül igen. Ez természetesen főként a költői tehetségtől függ, tehát az auktorizálódás esztétikai minőséggel jár együtt. A régi irodalomban – aki megtehetette – a vallásos verseit megjelentette nyomtatásban (például Amade László), a világi költészet nyomtatott formában olykor jóval később válik általánosan ismertté (például Balassi Bálint esetében). A vallásos költészet műfaji meghatározására idézhetjük Kovács Endre és Voigt Vilmos megfogalmazását: a vallásos költészet, vallásos dal „a vallásos tartalmú lírai énekköltészet alkotásainak összessége; énekelt verses ima.”² Ezt aztán hosszasan részletezik, tematikusan szétbontják különböző műfajokra. Minden egyes résztémának, műfajnak (például ima, könyörgés stb.) külön elméleti szakirodalma van, ezekre jelen

1 A kérdésfelvetéshez lásd Margócsy István kiállításmegnyitó gondolatait. PAPP Tímea, „A természet művelt vadvirága – Petőfi Sándor, az evangélikus iskolás”, *kultura.hu*, 2022. december. 2. <https://kultura.hu/a-termeszet-muvelt-vadviraga-petofi-sandor-az-evangelikus-iskolas/> – utolsó megtekintés időpontja: 2026.02.20.

2 KOVÁCS Endre és VOIGT Vilmos, „Vallásos költészet”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI:) KIRÁLY István, (XII–XIX:) SZERDAHELYI István, felelős szerk. (I–XI:) SZERDAHELYI István, (XIII–XIX:) JUHÁSZ Ildikó, 19 köt., 16:340–341 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996).

dolgozat átfogó mivolta miatt nem tér ki, mindegyik külön tanulmányt érdemelne. Ez a tanulmány minden tematikusan ideillő verset ide sorol, bármi olyat, ami Istennel foglalkozik, Istent vagy a vallási ünnepeket, a liturgiát, az *Ó- és Újszövetség* szereplőit, történeteit említi (tehát ebben a dolgozatban nem válik külön a frey-i értelemben vett költői *Biblia*-értelmezés),³ valamint a hívő ember mindenféle szerepköréhez illő megszólalást, tehát mindent, ami a keresztény kérdéskört érintheti. Jelen tanulmány terjedelmi keretei miatt a nem foglalkozik behatóan az egyháztörténeti és teológiai kérdéskörrel sem, csak annyiban érinti ezeket, amennyiben az egyes versek esetében megjelennek.

Mivel a 19. század vallásos költészetének még a feltérképezése sem igen történt meg eddig, – nem térve itt ki a vallási ponyvára – végigtekintem, hogy a legismertebb szerzők és lírai teljesítményük között mennyi ilyen témájú és attitűdű, szemléletmódú alkotás született, majd külön fejezetben elemzem Reviczky Gyula – már a modernitás felé mutató – kiemelkedő vallásos költészetét.

1. A század első fele

Természetesen találhatunk a század első felének költői életműveiben is istenes vagy vallásos témájú verseket, még ha nem is nagy számban. S éppen amiatt, hogy meglehetősen kevés az ilyen témájú vers, ebben az időszakban a költeményeket tekintve mindinkább kezd mellékessé válni a felekezeti hovatartozás. A vallásos téma mind a katolikus, mind a protestáns szerzők költészetében háttérbe szorul, noha szinte minden alkotó életművében található egy-egy istenes témájú mű, például Berzsenyinél a *Fohászkodás* vagy Kölcseynél a *Hymnus*. Kivételt a századelőn talán csak a kánon szélén álló Kis János jelent, akinek 1812-ben megjelent egy imádságoskönyve.⁴ De Kis János evangélikus lelkész volt, az imakönyvet felekezete felkérésére írhatta, ugyanekkor egy evangélikus hittankönyvet is írt gyerekek számára, valamint evangélikus énekeskönyvet is (*Nagy-győri énekeskönyv*, 1811).⁵ Imádságoskönyvét többször kiadták (1826-ban, 1834-ben). Kis János ilyen tárgyú versei zömmel szakozatlan, hosszú, nagyjából 40 sor körüli fohászok Istenhez (például *Estve*, *Kedden reggel*, *Szerdán reggel*, *Vasárnap reggel* stb.). Ez a klasszikus imakönyvírás Kis Jánost még a régi irodalomhoz köti, hiszen a felekezeti utilitás motiválhatta ezeknek a vallásos tárgyú műveknek a keletkezését. Kis János esetében természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a felvilágosodás eszméi, a józan ész és a költészet nála összefonódik a vallásgyakorlással.⁶

3 Northop FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford., szerk. PÁSZTOR Péter (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1996); Northop FRYE, *Az Ige hatalma: Második tanulmány a Biblia és az irodalom kapcsolatáról*, ford., szerk. PÁSZTOR Péter (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1997).

4 Kis János, *Lelki áldozatok imádságokban és énekekben* (Sopron: Kultsár, 1812).

5 SZELESTEI N. László, „Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül”, in *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla és mások, 249–257 (Kolozsvár: Bolyai Társaság, Egyetemi Műhely Kiadó, 2013), 254.

6 Bővebben lásd VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 324–344.

Ám Kazinczy az általa összeállított Kis-verskiadásból⁷ kihagyta a költő vallásos verseit, amelyek rokoníthatóak például Berzsenyi *Foháskodásával*, de Kazinczy ezeket nem tartotta túl sokra.⁸

Ha a századközép három legnagyobb lírikusának, Vörösmartynak, Petőfinek és Aranynak végignézzük az életművét, az ő költészetükben is kevés a konkrét istenes vers vagy egyéb vallásos témájú mű, noha Vörösmarty és Arany esetében egyértelműen érezhető a vallásos háttér, hogy csak Vörösmarty a *Szegény asszony könyve*, *A szent ember*, *Az isteni jószág* vagy *Hedvig* című verseit és Arany *Fiamhoz* vagy *Ráhel siralma* című költeményeit említsem. Meglepő, hogy még a református lelkész Tompa Mihálynak sincs számottevő mennyiségű istenes verse, sokkal inkább egy-egy vallási ünnep vagy az egyéni gyásza inspirált néhány témájukban ideillő költeményt: *Harangszó*, *Karácsonykor*, *Az esztendő végén*, *A gyülekezetben*, *Isten akarhatja*, *A szent küszöb*.

Petőfi ebből a szempontból is kilóg a sorból, mivel ő hiába járt (többféle) felekezeti iskolába, tudjuk, hogy nem volt vallásos a szó általános értelmében (bár a *Bibliát* jól ismerte, képeit használta), lázadó szelleme a szabadságot helyezte Isten helyébe. Azonban ilyen értelemben költészete mégis hasonlítható a vallásos irodalomhoz,⁹ hiszen áhítattal emlegeti a szabadságot, és ennek a fontossága és elsődlegessége gyakorlatilag teljes életművét áthatja.

II. Vallásos versek a magyar költészetben a szabadságharc után

Anélkül, hogy itt kitérnénk a periodizációs kérdésekre, a szabadságharcot, az 1848–1849-es eseményeket ugyan sokan nem tekintik irodalomtörténeti korszakhatárnak, azonban tény, hogy ekkortól egészen más tematikájú, attitűdű és esztétikai-elvi értékrendű költészet született, így a történeti korszakváltás mégiscsak befolyással volt az irodalmi művekre is. A vesztes háború nemzeti katasztrófájának élménye ugyanis mind tematikában, mind filozófiában, éthoszban, vagy, ha úgy tetszik, az írók alkotókedvében megmutatkozik.

A század második fele lírai teljesítményének vizsgálatakor gyakran megfigyelünk Madách Imre lírai munkásságáról, holott igazán új hangon szólalt meg. Noha életművének vitathatatlanul *Az ember tragédiája* a csúcspontja, és emberiségkölteménye az emberi lét értelmezését, valamint az Úrral való kapcsolatát állítja középpontba, kevésszer szokták emlegetni, hogy a drámák mellett Madách jelentős lírai életművet is hagyott ránk. Ezek túlnyomó többsége szerelmes vers, azonban van néhány vallásos témájú költeménye is, nem számottevőbb, mint a korábban felsorolt kortársaknak.

7 KIS János, *Verssei*, szerk. KAZINCZY Ferencz, 3 köt. (Pest: Trattner János Tamás, 1814–1815).

8 SZELESTEI N. László, „Áhítati irodalom és irodalomtörténet-írás”, in SZELESTEI N. László, *Irodalom és lelkiség*, Lelkiségtörténeti tanulmányok 6 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 12.

9 Így értelmezi például SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet* (Budapest: Révai kiadó, 1935), 353–354; valamint az ő nyomán TOMKA Ferenc, *Istenkeresés a magyar irodalomban* (Budapest: Szent István Társulat, 2014), 20–22.

Témájukban is hasonlóak, mint például *A megváltó, az Isten keze, ember keze, a Borura derü* vagy *Az utolsó ítélet*.

A következő, néhány évvel fiatalabb generáció legjelentősebb irodalmi hivatali pályát befutó alakja Gyulai Pál, aki még a század második felében is a forradalmi generáció költészetét tartotta követendő mintának, azt is a saját izléséhez és a megváltozott politikai környezethez igazította. Petőfi halálával a generáció fényesen tündöklő alakja egyértelműen Arany maradt, a kisebb tehetségek közül sokan elhallgattak, emigrációba kényszerültek vagy megtorlásokat kellett elszenvedniük, többen meghaltak. (Vajda János ugyan él, de az ő lírai életműve – generációja tagjaiéhoz viszonyítva – csak később válik jelentőssé). Gyulai – mint tudjuk – Arany életművéből az epikus irányt tartotta követendőnek, a lírai fejlődés útját is ebben látta. Arany jóval modernebb, személyes lírai hangvételű *Őszikék* ciklusának versei közül is a régebbi hagyományhoz jobban kapcsolódó epikus műveket, leginkább a balladákat helyezte előtérbe.¹⁰ Gyulai saját verseiben is ennek a generációnak a több évtizeddel korábbi mintáit követi, hiszen valójában ő is ebbe tartozik. Gyulai kálvinista vallása megkérdőjelezhetetlen, de lírai munkáiban istenhite nem tematizálódik, és nincsen kifejezetten vallásos verse sem. Bár Isten nevét több költeményében is emlegeti, de imákat nem írt, és nem is válik hangsúlyossá hitének kimondása, csak néhány esetben, például a *Fáradt vagyok* című versben.

Gyulai egyik legjobb barátja Szász Károly, aki éppúgy református lelkész volt, mint Tompa Mihály. Szász Károly Gyulaihoz nagyon hasonlóan gondolkodott, még költészeti témáik is erősen hasonlítanak egymásra. Mindkettejük számára megkérdőjelezhetetlen az Istenbe vetett hit és a vallás. A lelkész Szász Károlynak azonban még sincsen kifejezetten vallásos tematikájú verse, sokkal inkább az előző generációhoz köthetően a szabadság gondolatában jelenik meg nála az Isten, vagy a próféták megidézésével, mint például a *Változik még...* című versben. Érdekes adalék, hogy Szász Károly – költői párbeszédként – Gyulaival szinte megegyező témájú, című műveket is írt (például *Bálban, Széchényi emlékezete*, amely pedig Arany ódájára felel).

Vajda János életművében ugyancsak kevésbé hangsúlyosak a vallással, hittel kapcsolatos művek. Költészetének korai szakaszában találunk két ilyen költeményt, mindkettő a szabadságharc alatt született, az *Adjon Isten* (1848) és a *Krisztus és korunk* (1849). Az első versen érezni lehet a háború miatti aggodalmat, míg a másodikban átkozódva szólal meg, így a két mű már önmagában rámutat Vajda egyedi költészetének sajátosságaira, és jelzi olykor megmutatkozó szélsőségeit. Ezután nagyon hosszú időn keresztül, több mint harminc évig, nem tér vissza nála a téma. A *Megnyugvás* című verse, amelyről azt írja Vajda, hogy egy költő monológja és az egész emberiség sorsáról, a lét értelmezéséről szól, 1883-ban született, és az ekkoriban már a kozmikus költészet felé közeledő műveivel összeolvasva nyit izgalmas és újszerű értelmezési lehetőséget. Az ismert, de rendszerint nem a vallásos tematika felől olvasott *De profundis* (1887) című

10 A témáról bővebben lásd KERÉNYI Ferenc, „Arany János és az 1849 utáni lírai korszak”, in ARANY János, *Balladák; „Őszikék”* (Budapest: Ikon, 1993), 12–14; valamint SZMESKÓ Gábor, „Az *Őszikék* megjelenése és korai recepciója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 567–588.

verse úgy szól a hazáról, és Petőfihez hasonlóan úgy emeli szinte isteni magasságba a szabadságot, hogy közben megengedi a vallási megközelítést is.

A 19. század második felének magyar költészetét továbbvizsgálva is egyedülálló költői életmű Kiss Józsefé. Munkássága az 1860-as évek közepétől egyre enyhülő politikai környezetben indult, és a hetvenes évek elején – Toldy Ferenc általi felfedezésével – tűnt fel unikális, zsidó témájú verseivel. Bár ő sem írt kiemelkedő mennyiségű vallásos témájú verset (munkásságában nagyjából ugyanazt az arányt mutatja, mint a korábban említett szerzők), mégis speciálisak ezek a költemények, hiszen Kiss József egész életében hithű zsidó vallású emberként – Arany János poétikai mintája szerint készülő verseiben – éppen a zsidó és a zsidó vallási tematikával kapott egyéni hangot és gyors elismertséget akkor, amikor Magyarországon nagyon aktuális politikai kérdéssé vált az antiszemita mozgalmak hatása. A sorsüldözöttség érzése, Kiss József zsidósága ezekben a versekben is jelentős motívum, még az olyan, kereszténységgel összeérő költeményben is, mint a *Madonna* vagy az olyan vallási témájúakban, mint *Az én imádságom*, az *Ár ellen* és a *Beköszöntő* című versben.

III. Reviczky Gyula

A 19. század utolsó harmadának vallási költészetében kiemelkedő szerepe volt Reviczky Gyulának (1855–1889), a szabadságharc után született nemzedék egyik legtehetségesebb költőjének. Kortársai között szellemi vezéregyéniség volt, csak korai halála akadályozta meg, hogy ez erőteljesebben is bebizonyosodjék. Máig kevésbé kapnak figyelmet eszmetörténeti és filozófiai, gondolati esszéi, tanulmányai, ezek egy része kiadatlan vagy alig ismert.

Pedig Reviczkynek nagy szerepe volt abban, hogy a főként Gyulai Pál miatt az akadémikus hivatalos irodalomból kiszorított fiatal generációt valamelyest összekovácsolja. A perifériára szorítottságuk miatti közös célért való, nemegyszer egzisztenciális küzdelem és a gyakorta mostoha életkörülmények ekkor még gyorsan változó és újraformálódó érdekközösséget és olykor szoros barátságokat hoztak létre. Csalódottságuk és kiábrándultságuk legfőbb oka az volt, hogy a hivatalos írókörökbe nem tudtak bekerülni, az akadémiai irodalmi folyamatok irányítója és konzervatív mércerendszerének szigorú őre, Gyulai Pál nem vett tudomást róluk, így pályadíjakat, elismeréseket soha nem kaphattak. Az új nemzedék, amely mindinkább írói ellenzékként lépett fel, hosszú évtizedekig küzdött a Gyulai által megfogalmazott, így a Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásaként értelmezhető kritikák ellen. (Arany János közben akadémiai hivatali feladataival foglalkozott, később pedig valószínűleg meg sem kapta a sok nála jelentkező fiatal alkotó iránymutatást, véleményt kérő levelét, hiszen Aranyt komoly betegségek gyötörték, amelyek miatt csak szűk időhatárok között olvasható, és leginkább csak azt, amit barátja, Gyulai Pál, és fia, Arany László válogatott ki neki.) Az akadémiai és Kisfaludy társaságbéli kudarcuk miatt kiszolgáltatott írók újra felfedezték Schopenhauer korábbi tanait, miközben számos olyan poétikai és témaújítást próbáltak ki, amelyek

az évtizedekkel későbbi időszakban teljesedtek ki.¹¹ Nemzedéki írócsoportosulásuk Pe-tőfi Társaság néven 1876-ban szerveződött irodalmi társasággá, amelynek tagjait Gyulai-akadémikus köre maguk közé nem vagy csak nagyon hosszú, sokéves várakozás után válogatták be, kötetük megjelenését megnehezítették, írásaikat nem közölték a komoly lapokban. Az akadémikus irodalomtól és irodalmi elvárásaiktól, a népnemzeti esz-me erőltetésétől elhatárolódó új írónemzedék egyik meghatározó alakja volt Reviczky.

A század utolsó harmadában Reviczky Gyula volt az is, aki amellet, hogy hívő katoli-kus volt, költészetébe is beemelte és megújította a vallási témát. Az egész életében komoly egzisztenciális gondokkal küzdő író amellet, hogy nyomorúságában erőt meríthetett a *Biblia* tanításából, a krisztusi lét elemzését verseiben is megmutatta, valamint teologikus írásaiban is többször analizálta. Egyéni, sajátos humorelméletét is erre építette, ám ezzel a kérdéssel jelen tanulmány keretein belül nincs módom behatóbban foglalkozni.

Reviczky költészete a 19. századi elődökhöz éppannyira kötődik, mint újszerű témá-ival a modernséghez. Verseiben láthatóan a vallásos költészet fölélesztése, újra fölfede-zése, az Istennel való – akár vele vitázó vagy őt számokérő – párbeszéd is ilyen új téma. Ezzel egyrészt kapcsolódik a korábbi vallási hagyományhoz, másrészt reflektál a kor európai filozófiai gondolkodóira (elsősorban Arthur Schopenhauerre és Ernest Renan-ra, de mindez a formálódó zsenikultusszal is összekapcsolható). Ezzel a modern iroda-lomhoz kapcsolódik, és a modern irodalom felé nyit utat.

A vallásos Reviczky-versek a következők: *Isten [Isten, óh mondd, a világon]* (1874?); *Karácsonkor* (1874); *Falusi dal* (1875); *Imakönyvem* (1875/83); *Karácsony* (1875); *Messiásvá-rók* (1875); *Ne sirj, Ne sirj...* (1875/1876); *Tedeum* (1876); *Imádságom* (1877); *Miatyánk* (1877); *Feltámadás* (1878); *Szent István napján* I., II., III. (1878); *Tartsatok bűnbánatot!* (1879/83); *I.N.R.I.* (1881); *Jézus Pilátus előtt* (1882); *Ma született a Messiás* (1883); *Ne vádoljátok...* (1883); *Isten [Kinek porszem, mi nekünk egy világ]* (1887); *Piros Pünkösöd* (1887). Ehhez a huszon-egy költeményhez még hozzákapcsolhatjuk azt a további tízet, amelyek az *Ószövegség*-hez vagy az antik mitológiához kapcsolódnak: *Bábel* (1874/75); *Sátán* I., II. (1874/83); *Sa-lamon király álma* (1884); *Eszter legendája* (1885); *Zsidók, keresztelkedjete ki!* (1885); *Rossz istenek* (1886); *Énekek éneke* (1887); *Jehova* (1887); *Jób siralma* (1887); *Pán halála* (1889). La-zábban a témához kapcsolhatók még a *Mea culpa* (1875) és különböző változatai, továb-bá a *Jó lelkek* (1883), a *Halottak napján* I., II. (1884); *A kenyér* (1885), a *Magdolna* (1886) vagy *Az új nyolc boldogság* (1887); és az *Uj élet* (1888) című versek.¹² Összesen tehát mintegy negyven versről beszélhetünk, azaz a Reviczky-verséletemű majdnem tíz százalékáról.

Erre az igen jelentős mennyiségű vallásos témájú versre a szakirodalomban – egy-egy vers kivételével – alig-alig találunk utalást. Valamiért elkerülte a kutatók figyel-mét, vagy máshová helyezték a hangsúlyt az életműben, így ez a témabeli újdonság szinte feltáratlan, és reflexió nélkül maradt. Pedig a kortársak felfigyeltek erre, többen

11 Bővebben lásd Császtvay Tünde, „Reviczky Gyula és az új nemzedék”, in REVICZKY Gyula *Összes verse*, szerk. Császtvay Tünde, 2 köt. (Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2007), 1:5–11.

12 A későbbiekben valamennyi versszöveget a fenti kritikai kiadásból idézem, az oldalszámokat a versek után zárójelben közlöm. A versek szövegét az első kötet tartalmazza.

kiemelték ugyan Reviczky vallásos költészetét,¹³ de csak a huszadik század elején jelent meg az első külön kis tanulmány a vallásos versekről: Barna János írása.¹⁴ Ebben azonban mindössze a katolikus szerző meghatott örömét láthatjuk a témával kapcsolatosan, de mégis rámutat, hogy számontartják a vallásos téma hangsúlyos megjelenését.

Pintér Jenő hatalmas, máig sok releváns adatot tartalmazó irodalomtörténetében néhány bekezdést szentelt Reviczky Gyula vallásos költészetének, szerinte „Isten akaratába belenyugvó, áhítatos költeményei a magyar vallásos líra számottevő darabjai.”¹⁵ Pintér több vallásos Reviczky-költeményét idéz, elemzi Reviczky hitét, vallásos meggyőződését. Kifejti, hogy Reviczky világnézete keresztény, a hívő lélek alázatossága és az Istenbe vetett feltétlen bizalom szólal meg műveiben. Nyomorúságában sem zúgolódik, áldást és irgalmat kér mindenkinek.¹⁶

Horváth János fogalmazza meg azt, hogy Reviczky az első az irodalmunkban, aki a filozófiát a költészet témájává teszi, világnézeti rendszerében így jelenik meg a vallásfilozófia, vallástörténet is.

A költő elmélete a különlegesen értelmezett humor filozófiája: a humor a zsenihez egyedül méltó állásfoglalás a világ dolgaival szemben. Ez a filozófia vállalja az eligazítást abban is, ami addig a vallás hatáskörébe tartozott; nem a hitre épít, hanem a szíve szerint indul s az énen keresztül nézi a világot; etikája is független a hittől, mégis megegyezik Jézus moráljával, mert Jézus e felfogás szerint nem hitet, nem dogmákat hirdetett, hanem erkölcsöt.¹⁷

Horváth szerint tehát Reviczky kedélye ellentmondásokkal teli, vallásos verseiben saját maga iránt részvétet ébreszt.

A vallásos téma tárgyalása az ezerkilencszázhatvanas évek derekán íródott akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvből – nem meglepő módon – kimaradt, noha a költői életművet áttekintő Komlós Aladár behatóan ismerte Reviczky munkásságát, több írásában foglalkozott vele. Írt Reviczky humorelméletéről, erős Schopenhauer-hatású

13 Például már egy 1889-ben kiadott antológiában szerepelnek a versei: Kőrösi László, *Katolikus költők* (Esztergom: Buzárovits Gusztáv, 1899). Prónai Antal írt 1899-ben egy Reviczkyról szóló cikket, amelyet ezzel a mondattal indít: „Ki ne szeretné Reviczky Gyulát? Érző szív és gondolkodó elme önkénytelenül rokonlelket talál benne, kit egyszerre megért és megszeret.” A piarista Prónai különösen fontosnak tartja Reviczky vallásos költeményeit. „Ujabb költőink, sajnos, csak elvétve szólaltatják meg a vallásos érzelmet... [...] Vallásos gondolat, benső hit sokszor megszólal költeményeiben, azonban szorosan vett vallásos tárgyú költeménye is több van s ezek mind kiváló alkotások, költészetének színe-java.” PRÓNAI Antal, „Reviczky Gyula”, *Magyar Szemle* 11, 15. sz. (1899): 170–171. Vagy például a szintén piarista Varjas Endre az egy évvel későbbi összefoglalásában szintén kiemeli vallásos verseinek fontosságát: VARJAS Endre, *Az újabb katolikus vallásos lyra* (Kolozsvár: Kolozsvári kath. főgymnasium Értesítője, 1900), 35–37.

14 BARNA János, *Reviczky Gyula vallásos költészete* (Szatmárnémeti: Szatmár-németi kir. kat. gimnázium értesítője, 1912), 3–17.

15 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés, VII: A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában* (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1934), 503–516, 506.

16 Uo.

17 Idézi Pintér Jenő: uo., 510.

pesszimista világértelmezéséről. Számos ma is helytálló megállapítása van, költőként maga is érzékenyen elemezte a verseket, azonban a más ideológiai elköteleződés a vallásos témák vizsgálatát nem engedte előtérbe kerülni, illetve értelmezéseit szükségszerűen leegyszerűsítette, vagy az elvárásokhoz igazította. Például a *Pán halála* kapcsán írja: „A *Pán halála* filozófiája tehát annyi, hogy akit még nem ért csalódás, azaz akinek sosem voltak még ideáljai: az pogány; az eszményekben való csalódás, majd e fájdalom enyhülése megnevesíti, sőt boldoggá teszi az embert. S hogy mi köze mindennek Jézushoz? Az, hogy Reviczky szerint – ő volt az első nagy »humorista«.”¹⁸

Bár a kritikai kiadás a vallási témájú versekről is nagyon sok információt közöl, de – műfaját tekintve, természetesen – nem vállalkozhatott Reviczky Gyula monografikus poétikai értelmezésére. Reviczky költői munkásságát több biográfiai munka és szak tanulmány is érinti röviden, de Reviczky költészetét elsődlegesen poétikai szempontból Széles Klára monográfiája tekinti át.¹⁹ A kötetben érződik ugyan a történeti korszak elvárásainak való megfelelés (1976-ban jelent meg), ám a szerző ezzel együtt is szentel egy fejezetet a vallásos műveknek, amelyeket Jézus-verseknek nevez. Érzékeny elemzésekben kifejti, Reviczky-nél hogyan alakul át a vallásos költemény, és hogyan egyéníti, profanizálja a témát. „A kereszténység Reviczky számára Jézus vallása. Azok közé tartozik, akik, mint például E. J. Renan, a krisztusi tanok szociális elemeit hangsúlyozzák, Jézust egyéni lélektani alapon tisztelik.”²⁰ Széles Klára szerint Reviczky-nél Jézus alakja egyszerre eszményített és profanizált, saját költői képéhez is igazítja mint az önkifejezés egyik módjához. „Az alázattal jól megfér a zseni-gögg. Különös önellentmondásaiban lehetséges az, hogy egyszerre azonosuljon és szembesüljön is Krisztussal, eszméivel; istenítse (magát alázva), illetve emberiesítse (magát magasztalva, őt kétségbevonva).”²¹ Az istenes vagy vallásos Reviczky-versekről azóta is csak egy-két említés történt, mint például Nemeskürty István rövid esszéje az 1999-es *Új Ember* karácsonyi számában.²²

Ha a szorosan a vallási témához kapcsolódó Reviczky-verseket nézzük, megállapíthatjuk, hogy műfajilag és tartalmilag is nagyon különbözők. Az ebbe a kategóriába sorolható huszonegy vers nem osztható be periodizáció szerint, hiszen az egész életművön végigfut a vallásos téma. A költő élete első vallásos versét tizenkilenc évesen írta, az utolsót pedig halála előtt két évvel. Amennyiben pedig a lazábban idekapcsolódó verseket is bevonjuk a vizsgálódásba, akkor megállapítható, hogy egész életében jelen lévő témája a vallás, a hit, az Istennel való viszony megfogalmazása.

A versek tárgyalása során minden esetben jelzem a formai meghatározásokat is, mivel úgy gondolom, eminensen fontos a költők versformaválasztása. Ez Reviczky esetében sincs másképp, nagyon sok esetben a versforma segít felderíteni vagy hangsúlyosabbá tenni az elődökkel való kapcsolódást, de akár az utódok esetében is megkönnyíti az allúziók feltárását. Csak egyetlen példa: Ady Endre első istenes verseket tartalma-

18 SÓTÉR István szerk., *A magyar irodalom története*, 4. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 635.

19 SZÉLES Klára, *Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976).

20 Uo., 143.

21 Uo., 148.

22 NEMESKÜRTY István, „Reviczky Gyula Szent István-himnusz”, *Új Ember*, 1999. dec. 26., 11.

zó ciklusa az *Illés szekerén* című kötetben jelent meg 1908-ban. *Sion-hegy alatt* ciklus-címmel tizenöt istenes verset adott ki. Ebből tizenkettőnek jambikus formát választott, méghozzá az esetek döntő többségében a Reviczky által is legtöbbször használt 9 szótagos, ötödféles, félrímes sorfajtat és ennek variációit, és mindössze három vers értelmezhető ütemhangsúlyosként. Nem állítom természetesen, hogy ez automatikusan összekapcsolná a két költőt – az allúziók feltárása alaposabb elemzést igényel –, mindenesetre érdekes egybeesés az azonos vagy hasonló forma választása.²³

Tematikusan talán a legegyszerűbben az az osztályozás adja magát, amely szerint a különböző *egyházi ünnepekre* írott verseket egy csoportba rendezzük. Eszerint három karácsonyhoz kapcsolódó költeményét ismerjük: *Karácsonkor*, *Karácsony*, *Ma született a Messiás*, de a karácsonyi időszak – amolyan évertékelő versek megírásával – később is megihlette (például *Agglegény karácsonya*, 1887; *Szomorú karácsony*, 1888). Az utóbbiak azonban nem vallási témájúak, sokkal inkább az ember magányosságáról szólnak. Petőfi szilveszteri tematikájú versei (*Szilveszter éje 1847-ben*; *Újév napján*, 1849)²⁴ óta különösképp elterjedt, hogy a karácsonyi időszakban az év végén rendszerint összegzést, számadást szokás készíteni.

Reviczky tizenkilenc éves korában írott *Karácsonkor* című verse először az *Új Idők* című, rövid életű lap karácsonyi (december 25.) számában jelent meg. A Petőfi versével való hasonlóságra a cím archaizáló, nyelvjárási alakja is utal. Petőfi 1846 decemberében írt költeményt ezzel a címmel, amely az egyetlen karácsonyi verse. S bár egészen más a két alkotás vershelyzete, mégis hasonló a nosztalgikus, némiképpen önsajnálatot sugalló hangvétel. Reviczky ifjúkori költeményében a költő már kiforrott költői hangját halljuk, azt a lemondó beletörődést, amely a legnyomorúságosabb időkben is jellemzi költészetét, bár ebből a versből még kihallani a reményteli megnyugvás hangjait:

A zúgolódás, gúny, harag
Rég halva már szivemben.
Egy szóval sem panaszkodám
A kis Jézuska ellen.

Nem vádolám balgán azért,
Hogy engem kifelejtett.
Hogy nem hozott ajándékot,
Szemem könnyet nem ejtett.

Lelkem nyugodtan, csöndesen
Átszáll a nagy világon.
Imádkozom, hogy Jézusom
Minden szegényt megáldjon.

23 Reviczky hatását Ady költészetére mások is felfedezték, lásd pl. Vajthó László, „Reviczky és a fiatal Ady”, *Protestáns Szemle* 45, 11. sz. (1936): 451–456.

24 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete* (Budapest: Osiris Kiadó, 2022), 271, 424–425.

Ágyamra dőlök s álmodom
Egy régi, édes álmot:
Boldog, ki tűr és megbocsát,
S ki szenved, százszor áldott! (107–108)

A versforma is Reviczky későbbi kedvelt formája lesz: félrímes, ebben a formában éppen négyes és negyedfeles (vagyis 8, 7, 8, 7 szótagszámú) jambikus sorok rendeződnek versszakonként két-két periódusba. Később is a legkedveltebb versformája a páros sorokban egyel kevesebb szótagszámú jambusvers, leggyakrabban talán az ötödfeles és négyes (9 és 8 szótagszámú) sorokat használta.

Ehhez képest egyfajta variáció az egy évvel későbbi *Karácsony* című vers formája, ugyanis ebben a páratlan sorok lesznek a rövidebbek, és keresztímet alkalmaz: 8a, 9b, 8a, 9b. Ugyanúgy négy négysoros strófa van benne, és jambikus lejtésű. Viszont a témája már más, profanizáltabb, ebben már láthatjuk a későbbi költészetében többször föl-bukkanó, az akadémikus körben felháborítónak és elítélendőnek tartott, a magas költészetbe nem illő perdita-alakot, Magdolnát:²⁵

Szeretni nem bűn e hideg,
Ez érdekhajszoló világba',
Mert szeretett s nagy volt szive,
Magdolnának meg lőn bocsátva.

[...]

Óh, Betlehem szelid fia,
Szived is megdobbant szeretve!
S Magdolna benned annyira,
E dobbanó szivet szerette. (495–496)

Ebben a versben nem a gyermeki ajándékvárás, nem is a karácsonyi magány, hanem a szeretet fogalma áll a középpontban, illetve ezen keresztül ismét maga Jézus Krisztus, s egyszermind az ő emberi és isteni mivolta. A Názáreti Jézusnak, a Fiúnak mint isteni személynek legfőbb tanítása a szeretet. A maga korában az emberek egymás iránti szeretetének parancsa tette egyedivé és mássá Jézus tanítását. Reviczky ezt a legfőbb isteni parancsot emeli verse fókuszpontjába úgy, hogy a szeretet fogalmával Jézus emberi természetére is rávilágít. Egyrészt azzal, hogy felhívja a figyelmet Jézus szerető szívére, másrészt pedig hozzákapcsol egy embertársat, aki őt szereti, Magdolnát. Az egész

25 Meg kell jegyezni, hogy a Reviczky által is használt, bűnös emberből megtérő, valaha céda Mária Magdolna-alak a *Biblia* félreértelmezése. A Jézus lábát könnyeivel áztató, mosó és hajával törölgető bűnös nőalak nincsen megnevezve (Lk 7,36–50), a Jézus közelében élő, őt szolgáló, a sírhoz siető Mária Magdolna vele való azonosítása tévedés. Érdemes lenne a bűnbánó Magdolna-téma ábrázolásának több évszázados hagyományát végigtekinteni a különböző művészeti ágakban, erre jelen dolgozat keretei között nincs lehetőség.

vers Magdolna alakjával kezdődik, akinek nem bűnei vannak, hanem szerető szíve. Ez a perdita-alak nem árulja magát, hanem mindenkit szeret, emiatt nyertek megbocsátást bűnei.

A harmadik karácsonyi témakörbe tartozó verset, a *Ma született a Messiás* címűt 1883 karácsonyán írta Reviczky, érezhetően keserűbb, kiábrándult a hangvétele:

Én künn bolyongok, nincs családom,
Fásultan, únva életem,
A templomból ma is kivágyom;
Az álorczást nem nézhetem.
Sötét az ég; nincs rajta csillag;
Sem égi jel, se lángírás,
A mely vezesse útainkat...
Ma született a Messiás!

Az élet össze-visszasága
Ma se békít ki semmivel.
A szenvedő ma sincs megáldva
S rongyokba' jár, ki jót mivel.
Egyiknek tétlenség az élet,
S izzadva szidja annyi más.
Születni gyakran ősi vétek...
Ma született a Messiás!

A tékozló fiú kaczagja
A szent estét. Ölében ül
Egy nő, ki testét bérbe adja,
S fizetett csókokért hevül.
Körüle táncz, csók, czéda ének,
Trágár beszéd, pezsgő-ivás.
Magdolna csak nagynéha tér meg...
Ma született a Messiás!

[...]

Jójj, csendes ágy! Borítsad, álom,
Vonaglásimra szemfedőd'.
Te nyugtatod meg a halálon
Kivül a földi szenvedőt.
Jójj, csendes ágy! Majd holnap ébren,
Ha nyugtomból a zaj kiráz,
Tovább vergődöm, újra kérdem:
Mire való a Messiás? (173–174)

Ez nem az idilli Kisjézus-váró karácsonyjé, itt a magányos, embertársaiban csalódott költő szólal meg. A vers az *Aradi Hírlap* karácsonyi (december 25.) számában jelent meg, létrejöttének körülményeiről Márki Sándor számolt be később:

Mikor először jött Aradra Reviczky, hogy átvegye a kormánypárti lap szerkesztését, mint talán egyetlen ismerőséhez, hozzám tért be legelőször. Épen karácsonyestéje volt nálunk töltötte az estét. Fanyar mosollyal nézte azt az örömet, mellyel a karácsonyfa apró kedveskedéseit kis leányom fogadta. Ez a fanyar mosoly most is előttem áll minden karácsonyeste s emlékezetemben föl-fölmerül a szegény költő bágyadt alakja.²⁶

Verselésében Reviczky itt némiképp eltér az előzőektől. Ebben hat nyolcsoros strófa van, rímelésében két periódusra osztható, keresztímes ötödfeles és négyes jambikus sorokból áll (9a, 8b, 9a, 8b, 9c, 8d, 9c, 8d), amely Reviczky talán leggyakrabban használt versformája.

A hat versszak különböző életképeket mutat be. A nyitókép szinte idillinek mondható, noha a refrén előtti utolsó sor „ez egyszer” formulája már előrevetíti a kiábrándult keserűség hangvételét, hiszen, ha csak egyszer egy évben ilyen idilli a világ, akkor óhatatlanul hamis és képmutató. A második strófában már önmagáról beszél, amelyben a vers körülményeit feltáró Márki családi szituációjára való utalás fedezhető fel, illetve az a magány, amelyet a család nélküli lét miatt érez az utcán bolyongó költő. Az olvasónak olyan érzése van, mintha első karácsonyi versének alap gondolatait írná újra Reviczky. Hiszen ismételten a szenvedőkről szól, bár míg az első költeményben a szenvedők „százszor áldott”-ak, addig a kilenc évvel későbbi költemény szavai szerint a „szenedő ma sincs megáldva”, ami újfent a kiábrándultság érzetét erősíti.

A *Ma született a Messiás!* című vers utolsó versszakában mintha az első költemény zárlatát írná újra Reviczky. Olyannyira hasonló képpel indítja a strófát, hogy óhatatlanul szándékos rájátszásnak tűnik. Itt is megjelenik a konkrét ágy, az álmodás mint a hétköznapi nyomorúságból való kimenekülés lehetősége. Ám míg az első versben áldást mond a szenvedőre, itt a kiábrándult, a szenvedést alapállapotnak tekintő embert halljuk: „Majd holnap ébren, / Ha nyugtomból a zaj kiráz, / Tovább vergődöm, újra kérdem: / Mire való a Messiás?”

A három karácsonyi költemény hasonló tárgyú verseinek szinte valamennyi fontos motívumát tartalmazza. Bár három különböző évben írott versről van szó, az azonos motívumok, alakok és alakzatok, trópusok miatt érzékelhetően összefüggenek egymással.

Ebbe a csoportba sorolható még a *Feltámadás*, a *Piros Pünkösöd* és a *Szent István napján* I., II., III.

Az 1878-as *Feltámadás* című költemény az egyházi ünnepek körébe tartozik, húsvét ünnepére íródott. Ennek az az érdekessége, hogy a költő itt az ütemhangsúlyos formát választotta (bár helyenként szimultán időmértékes lejtéssel). Ez költészetében feltűnően ritkán fordul elő. Talán azért írta ebben a formában ezt a verset, mivel szövegében és

26 Idézi Császtray Tünde a kritikai kiadás jegyzeteiben: REVICZKY, *Összes verse*, 2:756.

ritmusában a népénekekre hasonlít.²⁷ A *Feltámadás*nak 5 strófája van, nyolcsoros, félrímes, a páratlan sorok felező nyolcasok, a párosak pedig 5 szótagosak (8x, 5a, 8x, 5a, 8x, 5b, 8x, 5b).

Már fakadnak a virágok,
Kiderül az ég,
És a föld most készül ülni
Drága ünnepét.
Sziveinkben, mint a földön,
Ma öröm legyen,
Feltámadt az istenember
Győzedelmesen! (397)

Ezt a formát Petőfi is gyakran használta, ebben íródott például a *Honfidal*. Az egyházi népénekek közül pedig hasonló az adventi *Serkenj lelkem mély álmodból, vigyázz magadra*. De talán az „istenember” kifejezéshez jobban passzol a népszerű karácsonyi ének, az *Istengyermek, kit irgalmad közénk lehozott* kezdetű, amely hasonló formában íródott, bár ez későbbi, és feltételezhető, hogy inkább Reviczky hathatott a szöveget író Pakocs Károlyra.²⁸

A pünkösdi alkalmából írott *Piros Pünkösöd* című verse (1887) is a népénekeket idézi (ritmusában hasonló például az egyik legközismertebb, 18. századi katolikus ének, az *Előtted, Jézusom, leborulok* kezdetű, de jó néhány ilyen formájú népéneket találhatunk a későbbi időkben is). Reviczky versének 5 versszaka van, négysoros, párosrímű, hangsúlyos tízesekből áll (10a, 10a, 10b, 10b).

Piros pünkösöd, szállj le a világra,
Taníts meg új nyelvre, új imára.
Oszladd széjjel mindenütt az éjet,
Szeretetnek sugara, Szentlélek! (473)

Szintén ebbe a csoportba soroltam a Szent István napjára írott három költeményt. Az 1878-ban írott három versnek a műfaja himnusz. Az első kettőben magát a szent királyt szólítja meg Reviczky, míg a harmadikban a Szent Jobb ereklyét. Verselésükben viszont különböznek, az első kettő a fentebb már említett ötödféles és négyes (9 és 8 szótagú) jambikus sorok variációja, a harmadik pedig ütemhangsúlyos. Az első „Hatalmas,

27 A műfajról bővebben lásd például *Régi magyar népénekek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015); *Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon*, szerk. SZÁDOCZKI Vera, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017).

28 Pakocs Károly (1892–1966) római katolikus pap, költő, elbeszélő. A mai legnépszerűbb katolikus imakönyvben, a *Hozsannában* jó néhány éneknek ő a szövegírója. Itt is megköszönöm Szádoczki Vera szíves segítségét.

bölcs, előrelátó” kezdetű vers nyolcsoros, keresztrímes verselésű (9a, 8b, 9a, 8b, 9c, 8d, 9c, 8d). A versforma is eszünkbe juttathatja Petőfi szinte vallásos áhítattal megírt látomáskölteményét, *A XIX. század költőit*. Ugyanebben a formában íródott, csak félrímes megoldással. Reviczky versének utolsó versszak a ráerősít az intertextuális allúzióra:

S lesz még idő, jön még olyan nap,
Midőn, dicsőséges király,
Hatalmát a rég' vert magyarnak
Majd nem gyöngíti belviszály,
Ha majd a népek viharába'
Csak a te koronád nem ing,
S a magyarok fölkent királya
Magyar király leszen megint! (502)

Külön csoportba sorolhatók az *imák*. Ilyen például mindkét *Isten* című verse, a *Tedeum*, az *Imádságom*, a *Miatyánk* és az *I.N.R.I.* című költemények. Ez a hat imádság az életmű különböző szakaszaiban íródott, van egészen korai (1874-es) és kései (1887-es) is. Ezek közül az *Imádságom* és a *Miatyánk* (mindkettő 1877-ben íródott) a címében is megjelölt imádságok, amelyeket ámennel zár le. Az első személyesebb, ezt az egyes szám első személyű megszólaló is hangsúlyozza:

Legyenek áldva mind, a kik
Szívemet összetépték.
Ne ingereljen bosszura
Engem soha kevélység.

[...]

Jöjjön a békekor, melyet
Sok ember sírva vár lenn.
S én is legyek jobb s igazabb,
Mint voltam eddig. Ámen! (124–125)

Műfaja könyörgés, a négy négysoros strófa félrímes, négyes és negyedfeles jambikus sorokból áll (8x, 7a, 8x, 7a). A *Miatyánk* érdekes kísérlet, a Krisztus által tanított legalapvetőbb imádság parafrázisa úgy, hogy minden fontos tanítást megőriz a versszakok utolsó soraiban. A *Miatyánk* a keresztény világ legismertebb imája, *Máté evangéliuma* szerint Jézus tanította a tanítványoknak a hegyi beszéd részeként.²⁹ Reviczky követi a *Miatyánk* szerkezeti felépítését, tehát megtartja a hét kérést, amellyel az imádkozó hívő fordul Istenhez. Ebből az első három Istenre vonatkozik, a maradék négy pedig az emberre. Reviczky verse azért 8 versszakos, mert az emberre vonatkozó második ké-

29 Mt 6,9–13.

rést (bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek)
kettébontja, két külön strófába:

Urunk, atyánk, az ég lakója;
A csillagoknak alkotója,
Ki fentartod mindenütt a rendet;
Dicsőség a te nagy nevednek!

Az igazak, jók, a kik élnek,
Mindenha csak benned remélnek.
Te vagy az ő buzgó imájok:
Óh, jöjjön el a te országod!

Erős vagy, jó vagy, bölcs, igaz vagy;
Belátásod mindent igazgat.
Adsz örömet, csapást, kegyelmet:
A te akaratod legyen meg!

Panasz sosem jön ajakunkra;
Csak te ne hagyj soha magunkra.
S ki élni engedsz, add nekünk meg
Ma s mindennap a kenyérünket.

S ha büntől (hisz' gyöngék vagyunk mi!)
Nem bírunk néha szabadulni;
Bár a fenyítés téged illet:
Bocsásd meg a mi vétkeinket!

S mivel gyöngék vagyunk a jóra:
Legyen hát vétkeink adója,
Hogy a midőn felebarátunk
Bánt, neki szívből megbocsátunk.

Száz fájdalomnak, száz veszélynek
Vakon megy itt a test s a lélek.
De mi fogjuk kerülni mindet,
Csak meg ne kísérts soha minket.

Miatyánk! büntess, hogyha kell, de
Taníts imára, türelemre.
S ki örök, égi dicsben állsz fenn:
Óh, ments meg a gonosztul. Ámen! (130–131)

Ebben a versben is a kedvelt jambikus versformáját alkalmazza, ötödfeles párosímú sorokban (9a, 9a, 9b, 9b).

Miatyánk-parafrázist nem Reviczky Gyula írt először a magyar költészetben. 1821-ben a *Szép-Literatúrai Ajándék* nyitó verse Teleki Ferenc *A' Mi-Atyánk* című költeménye volt. Hasonló ima, kissé nehezkesebb formában, de ugyanúgy Jézus imájának szerkezetét követi, a hét kérés abban is a versszakok végén található.³⁰

Isten címmel két verset is találhatunk a Reviczky-életműben, az első bizonytalan datálású, de valószínűleg a pálya elején keletkezett, a kritikai kiadás feltételeesen 1874-re teszi, Reviczky tizenkilenc éves korára. Rövid, mindössze kétstrófás költemény, poétikailag meglehetősen kezdetleges, Isten mindenhatóságáról szól. Ellenben a második már jóval kiérleltebb, 1887-ben íródott. A négy nyolcsoros, ötös és hatodfeles jambikus sorból álló vers strófánként egy keresztrimes és egy párrimes periódust tartalmaz (10a, 11b, 10a, 11b, 10c, 10c, 11d, 11d). Az imádságok fajtái szerint ez az elmélkedő és dicsőítő típusúak közé sorolható. A vers első része mintha Madách főművének³¹ mondanivalójára rezonálna, a *Tragédia* Isten-képét foglalja össze:

Kinek porszem, mi nekünk egy világ,
S egy rebbenés határa az időnek:
Ki, a mi ember-agyban miriád,
Nem olvasod, mert semmiség előtted:
Ki búborék gyanánt elfújhatod,
Mit összehordtak népek, századok:
Minden fűszálban érezlek; de elmém
Nem bír felfogni, megnevezni nyelvén.

Kit megtagad a léha kétkedő,
Te adtál, ismeretlen ismerős Te,
Te földi szóval nem nevezhető,
Szívünkbe álmot, eszmét agyvelőnkbe.
Magát tagadja meg, ki megtagad,
Mint a napot, a fényt, a szint a vak.
A por fiához más nem illik itten,
Mint hogy Tebenned megnyugodva higgyen. (280)

30 Örökös Oszlopra emeltek
Szentséges templomod oltárát!
Buzgó hitem nagy Felség Téged'
Mindenben lelki szemekkel lát.
A' hajnalnak első szép rósája
'S Éjféli tsillagok, karikája
Téged mutatnak mindenekben –

„Mi-atyánk ki vagy a' menyekben,” stb. TELEKI Ferenc, „A' Mi-Atyánk”, *Szép-Literatúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez* 1 (1821): 3–5.

31 *Az Ember tragédiájának hatása több Reviczky-vers szövegén megfigyelhető. Pl. Sátán [II], A bolondok házából, A küzdelemben, Ifju pesszimistának, Az utolsó költő [II.] stb.*

A vers zárata már egyértelműen dicsőítés, a megszólított Istenhez személyesen kötődő ember hangja szólal meg: „Engem, tünődöt, volt-e kezdeted, / Időnek vége hogy mikor lehet: / Érzése elfog a parányiságnak, / És leborulva, térdemen imádlak.”

Hasonló dicsőítő költemény az 1876-os *Tedeum* című vers is. A címében megjelölt imádság a katolikus egyház legrégebbi hálaadó himnusza. A 4. században keletkezett, szerzője ismeretlen, bár a hagyomány Szent Ágostonhoz és Szent Ambrushoz köti. Reviczky verse hatvannégy soros, nyolc nyolcsoros strófából áll, félrímes, ötödféles és négyes jambikus sorok váltakoznak benne (9x, 8a, 9x, 8a, 9x, 8b, 9x, 8b). Az első három versszakban a lírai beszélő a saját életének – valamint általános értelemben is az élet – értelmetlenségéről szól. A negyedik versszakból válik imává a költemény, ekkor szólítja meg Istent:

Uram! nem átkozódok én, bár
Sokszor sohajtok csöndesen.
Az én beteg szívem fohászát
Ki hallja meg, ha még te sem!...
Tátongó sebemet te látod;
De nem adsz rája balzsamot.
Pedig, hogy nem gyógyul magátul,
Én Istenem, te tudhatod!

Egy átok űz! hiába vágyom
Az emberekkel tenni jót.
S ár sujtasz mind a két kezeddél,
Én tűrök, mint a bárgyu Jób.
A porba hullok. Óh, ki merne
Panaszt emelni ellened?
Himnuszt zengek keserveim közt;
Dicsértessék a te neved! (119–120)

Reviczky a modern kor embereinek a kétségeit fogalmazza meg, ám mint oly sok versében, ebben is a belenyugváshoz érkeznek el. Kétszer hangzik el a költeményben a címadó Istent dicsőítő formula, az utolsó versszakban még a 90. zsolttár kezdősora is felrémlik („Tebenned bízunk eleitől fogva”):

Megnyugszom. A nehéz lemondás
Késő korában élek én.
Örültem én is az örömnnek
És a mi fájt, megkönnyezém.
S közelg bár nagy idők viharja;
Én csillagomhoz hű leszek.
Tebenned bízom, örök Isten;
Dicsértessék a te neved! (120)

Az utolsó, imák közé sorolt vers, az *I.N.R.I.* 1881-ben íródott. A címadó rövidítés közismerten Jézus keresztfájának latin nyelvű (a görög és héber mellett) felirata volt (*Iesus Nasarenus Rex Iudaeorum* = Názáreti Jézus, a zsidók királya).³² A költemény negyvennyolc soros, különböző hosszúságú strófákból áll. Többnyire páros rímű, csak az első versszak kezdete keresztrimes, hatodfeles (11 szótagú) jambikus sorok alkotják. A vers nyitánya szinte helyzetdalszerű („Templomba tévedtem s a félhomályban / Megálltam, búban elmerülve mélyen,”), ám a második versszaktól kezdődően a világ kegyetlenségéről, a békétlenségről szól, és legfőképpen az emberi gonoszságról, hiszen az emberek küldték a halálba Jézust. A költeményben végig mintha egy misére érkezne az olvasó, felsejlenek az ismert részek egy-egy félmondatban (például „Béke veletek!” „Dicsőség...” stb.), sőt azt is megtudhatjuk, hogy éppen karácsony (december 25.) napja van: „A messiás, ki megvált tégedet, / Ma jött világra. Békesség veled!” (168)

Érdekes, hogy Reviczky azt írja, „piros ruhában mond misét a pap”, holott karácsonykor a papi öltözet fehér vagy arany színű, a trienti zsinaton bevezetett színrendelkezés szerint. A piros színű miseruha a liturgiában főként a Szentlelket jelképezi, vagyis pünkösdkor viselik, de a vértanúságnak is a jelképe, tehát Jézus szenvedésének (virágvasárnap), valamint halálának (nagypéntek) a napján is használatos lehet, ezen kívül a vértanú szentek ünnepein. A karácsonyi időszakban december 26-án, Szent István vértanúszent ünnepén és 28-án, Aprószentekkor viselnek pirosat. Az utolsó versszakban válik imává a költemény, a személyes hang itt tér vissza, majd a mise záróformulájával ér véget:

Te csak túrtél, isten báránya, némán.
Óh, nézz alá vigasztalólag énrám!
Taníts meg, hogy harag nélkül lemondjak,
Szeressem a gyöngét, az elnyomottat.
Bú, gond között taníts meg hő imára,
Bocsánat-osztó, szenvedők királya.
Óh, mert a földet megvevé az átok!
S a ki még megválthatná a világot,
Kinél az istenszeme megfogamzott:
Erőtlen ördögökkel vívni harczot!
Magát emészti, míg nem hallja ezt:
„Mehetsz pihenni: Ite missa est!”³³ (169)

Az első csoportban felsorolt, szorosan a vallási témához sorolható versek közül a legkorábbiak közé tartozik egy *idill*, a címe *Falusi dal* (1875). A vers 5 ötsoros strófából áll, jambikus verselésű, nyolc és hat szótagú sorok váltják egymást. Reviczky kissé vari-

32 Jn 19,19–21.

33 Ite missa est! (= Menjetek, küldetésetek van!) – a latin nyelvű mise zárómondata, nem teljesen pontos mai szövege: „A szentmise véget ért, menjetek békével!” Reviczky éppen az eredeti, buzdító jelentéssel ellentétesen zárja a versét.

álja a rímelést (8a, 6b, 8a, 8a, 6b), egyedül az utolsó strófa utolsó soránál lép ki ebből a ritmusból azzal, hogy nyolcszótagos sor zárja a verset. Az első három versszak falusi idillként kezdődik, többes szám első személyű megszólalóval, az utolsó két strófa pedig szinte gyermeki áhítatot és idillt rajzol az istenképben is:

Dolog nélkül nincs is napunk,
Nem veszteglünk mi honn.
Szántunk, vetünk vagy aratunk
S nem látogatja meg lakunk'
Soha az únalom.

[...]

Mert kinek hite ép, csodás
S kunyhója, földje van;
Kinél a munka már szokás:
Érheti őt is nagy csapás,
De nem lehet boldogtalan. (358–359)

Reviczky vallásos költeményei között találunk még három *moralizáló*, bölcséleti verset is, ezek a *Ne sirj, ne sirj...*, a *Ne vádoljátok...* és a *Tartsatok bűnbánatot!* címűek. Az első a hetvenes évek közepén, a másik kettő a nyolcvanas évek fordulóján íródott, ugyanabban a Reviczky által oly sokat használt és kedvelt formában, nyolcsoros, félrímes, ötödfeles és négyes jambikus sorok váltakozásával (9x, 8a, 9x, 8a, 9x, 8b, 9x, 8b). A *Tartsatok bűnbánatot!* címűnek két változata is van. A mondanivalója mindhárom, illetve mind a négy versnek hasonló, a költő többes szám második személyben szólítja meg az embereket, és ad az élethez erkölcsi útmutatást. A *Ne sirj, ne sirj...* című versben a vigasztaló szerepében szólal meg a beszélő, szinte Ady messiásváró karácsonyi sorait idézi („Hatalmas Ég, új Messiást küldj...”):

Emeld büszkén, magasra fődet
S mutasd víg arcodat nekik.
Kik belegázoltak szívedbe,
A büntetést el is veszi!
Lejön az istenember újra
És megvált minket vérivel.
A csillagok mind az beszélnek,
Hogy az új Messiás közel.

[...]

Vihar lesz! A pokol megindúl!
'S az ördög sír: az ó! ez ó!
De himnuszt zeng a zivatarral
Sok bánatos, sok szenvedő.
E bűzhödtt lég megtisztul és ránk
Uj nap süt... annyi már a jel,
Hogy a világot megjavító
Új Messiás, az Úr közel! (363–364)

A *Ne vádoljátok...* című versben az erkölcsi útmutatás az egész világnak való megbocsátás, a *Tartsatok bűnbánatot!* címűekben pedig az önvizsgálat. Erre erősít rá a minden versszak végén refrénként ismétlődő „Óh, tartsatok bűnbánatot!” mondat is:

Jöjjetek sírni templomomba;
Verjétek bűnös melletek',
S a szeretet nagy istenétől
Jó, tiszta szívet kérjétek.
A könnyezőhez, búsulóhoz
Vigasztaló szót szóljatok.
Egymást öelve, megbocsátva:
Igy tartsatok bűnbánatot! (148)

Pontosabb fogalmi megnevezés híján a *tárgyias líra* körébe sorolom azokat a vallásos verseket, amelyekben a költő nem közvetlenül fejezi ki az érzéseit, hanem valamilyen tárgyon vagy jelenségen keresztül közvetíti. Ilyen például az *Imakönyvem* című vers és a *Jézus Pilátus előtt* című költemény.

Az *Imakönyvem* című versnek két változata is van, 1875-ből és 1883-ból. Mindkettő a Reviczky által olyannyira kedvelt félrímes, nyolcsoros, ötödféles és négyes jambikus sorok váltakozásából áll (9x, 8a, 9x, 8b, 9x, 8b). Ennél a versnél valóban a konkrét tárgy, az édesanya imakönyve adta a gondolatmenet kiindulópontját, éppúgy, ahogy például Vörösmarty *Szegény asszony könyve* című verse esetében. Reviczkyknél ez a konkrét tárgy alapján elinduló érzelmes emlékezéssé kibomló költemény is személyes lírává válik, a tárgyi emlékek (az imakönyvben a saját kisgyermekkori és az édesanya hajtincse, szentképek stb.) felidéznek a régmúlt idilli és a jelen ellentétes képét: borús magányát, szenvedéseit. Majd azt az egyetlen imát lapozza fel, amelyet Jézus tanított, a *Miatyánk* Reviczky számára – ebben a versben – legfőbb gondolata zárja a strófát:

Az Úr imádságát ütöm fel,
(Kisérőm a nehéz uton.)
S vigasztalást vegyít a kínhoz
A te imád, óh Jézusom!

Imádság kell a szenvedőnek,
Akit a sors árván hagyott.
Úristen, én nem zúgolódom:
Legyen a te akaratod. (113)

A *Jézus Pilátus előtt* című költeményt – talán meglepő módon – azért vontam a tárgyias líra körébe, mivel a versben egy tárgy hordozza, váltja ki a költő érzelmeit, méghozzá Munkácsy Mihály festménye, amelyet ekkor láthatott a magyar közönség kiállítva először. Reviczkyre – mint oly sok kortársára – nagy hatással volt a festmény, igazi szenzáció volt az 1882 februárjában létrejött bemutató.³⁴ Jézusnak ugyanis az egyszerű emberként való ábrázolása botránnyosan, illetve szenzációsan modernnek számított a korban, felkavarta és ámulatba ejtette a nézőket. Munkácsyra, Reviczkyre és az egész Új Nemzedék írókörére is nagy hatással volt az Európa-szerte már igen népszerű Ernest Renan egyik legfontosabb művének, a *Jézus életének* tanítása a Megváltó emberi mivoltáról. Az eszme továbbgondolása látszik Reviczky versének záróstrófáján is (amelynek versformája ismét jambikus, csak hatodfeles és ötös sorok váltogatják egymást keresztírmel):

Olyan szelíd, alázatos, lemondó, -
Ő az erény, igazság mártira.
S oly büszke, hajthatatlan, égberontó:
Ez ő! a Messiás, isten fia!
Pilátus tétovázik... Nincs segítség!
Látom, hogy el fogják veszíteni.
De érzem: kikel sirjából ismét...
Meghal, mert ember; él, mert isteni. (140)

Reviczky Gyula vallásos költészete, az ilyen tárgyú versek fajsúlyossága az életműben saját korában egyedülálló jelenség. Talán óvatosan megfogalmazhatjuk azt a tényt, hogy a 19. század utolsó harmadában ő újította meg a vallásos tárgyú költészetet, és a későbbi modern költők az ő nyomdokain haladva fogalmazták meg saját szubjektív istenképüket. Reviczky vallásos témájú művészete sokszínű, ebben a dolgozatban csak a figyelmet kívántam felhívni a poétikai újításra. Vallásos tárgyú költeményeinek mélyebb elemzését, formai és verselési választásainak okát számos irányban lehetne bővíteni (például a népekekkel való alaposabb összevetéssel stb.), és a tágabban ide tartozó versek szerteágazó problémáit és értelmezési lehetőségeit nem is érintettem. Bizonyítottnak látszik, hogy Reviczky minden téren megújította a modern vallásos költészetet: témáiban, műfaji sokszínűségében és filozófiájában egyaránt.

34 Az eseményről és a jelenségről bővebben lásd CsászTVAY Tünde, „Magyarország Munkácsy előtt – Munkácsy Magyarország előtt: A *Krisztus Pilátus előtt* fogadása és fogadtatása”, *Enigma* 12, 43–44. sz. (2005. tavasz–nyár): 114–128.

A Reviczky körül kialakult baráti kör egyik legmeghatározóbb része a felvidéki újromantikus költőnemzedék tagjaiból tevődött össze: közéjük tartozott például Gáspár Imre (1854–1910), Komjáthy Jenő (1858–1895), Koroda Pál (1858–1933) és Rudnyánszky Gyula (1858–1913). A fiatal korukban szoros kapcsolatot tartó költőcsoporton kívül az akadémiai körtől egyre távolodó, a modernitás felé tájékozódó, kifinomult esztétikai érzékű Kiss József vagy éppen Vajda János is melléjük sorolható, az egzisztenciális bizonytalanság mellett közös bennük az a hit, hogy a költészet megújítása sikerülhet. A kortársak, mint Endrődi Sándor (1850–1920), az Ábrányi-testvérek, ifj. Emil (1851–1920) és Kornél (1849–1913) vagy Pósa Lajos (1850–1914), továbbá az egészen más úton járó Czöbel Minka (1855–1947) – egy-egy orgániumuk (*Figyelő, Magyar Salon, A Hét* stb.) vonzaskörében – ismerik egymás verseit, és akár baráti körben, személyes találkozói-kon reflektálnak és hatnak is egymásra. Illetve elsősorban a felvidéki írókör tagjai pályájuk kezdetén hosszú éveken át levelekben küldik meg egymásnak verseiket, és írásban kritizálják, elemzik egymás alkotásait.

Komjáthy Jenő líráján egyértelműen látszik Reviczky hatása (például a versformák és témák azonossága terén). Komjáthy budapesti évei alatt nagyon közeli barátok voltak. Ám éppen a vallásos téma esetében nem érződik annyira Reviczky Komjáthyra gyakorolt hatása, mivel nála markánsan nem mutatható ki, ráadásul a későbbiekben inkább a misztikus tanok felé tájékozódott, a valláshoz is sokkal összetettebb viszony fűzte. Bár a vallásos témák teljesen nem kerülték el – mint például a *Ne kérd az Istent!; A Getszemáni kertben; a Nazarénus dal; a Nem egy az Isten!; a Mégis egy; A Bölcsész és a Teremtő; a Pogány vagyok; az Isten* stb. című versekben. A vallásos téma (talán Reviczky általi) hatása nála is megmutatkozik, de ő oly mértékben lázadva szól az egyházhoz, hogy szinte minden ilyen témájú versében a feje tetejére állítja a Reviczkynél még olyan egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen isteni hatalmat és a szent szövegek hagyományát.³⁵

Barátjuk, a kalandos sorsú Rudnyánszky Gyula azonban már egy egész kötetet szentelt a vallásos költészetnek. 1888-ban jelent meg a *Mária-dalok és legendák* című könyvecskéje saját kiadásában, amelyben több mint ötven költemény található. Ezek a Mária-versek hasonlóak Reviczky költeményeihez. Annyiban mindenképpen, hogy vannak közöttük szabályos imák és könyörgések, vannak népelemszerűek és történetet elmesélők is. Ebben a tanulmányban az alaposabb összevetésre nincsen lehetőség, csupán jelezném, hogy a témaválasztás kisugárzott az egymással kapcsolatot tartó költők körébe. Talán ennek is betudható, legalábbis a téma népszerűségét mutatja, hogy a távolabbi ismeretségi körben is feltűnt olykor-olykor a vallásos tematika, igaz, nem erőteljesen, csak néhány versben, például ifj. Ábrányi Emilnél (*Jézus karácsonyfája; Kálvária-dalok; Cor cordium*) vagy Czöbel Minkánál (*Karácsonyjéj*).

A pár évvel fiatalabb – még *Nyugat* előtti – versírók, például Gárdonyi Géza (1863–1922), Palágyi Lajos (1866–1933) vagy Szabolcska Mihály (1861–1930) között van olyan

35 Erre Horváth János is felhívja a figyelmet: HORVÁTH János, „Újabb költészetünk világnézeti válsága”, *Irodalomtörténet* 23, 1–2. sz. (1933): 1–9, 3.

költő, aki folytatja a vallási költészeti tematikát. Palágyi kevésbé érdeklődik a vallásos témák iránt, de a másik két költőnél kifejezetten jelentős a vallásos téma jelenléte. Szabolcska református lelkész, a népnemzeti költészet kései képviselője, egyszerű, ritmikus formákat használ, leginkább műdalíró. Számottevő mennyiségű vallásos verse van, s ez megkülönbözteti a korábbi generáció szintén református pap költőitől (Tompa Mihálytól és Szász Károlytól), noha a költői művek esztétikai színvonala rendszerint elmarad elődeiétől, még ha a korban a népszerűsége jelentős is volt. Hullámzó színvonalú versei között igen szép számmal akadnak vallásos témájúak: *Dal az imádságról; Egy kék szalagos új ruháról; Betlehemi angyalok; Karácsony este; Húsvét; Uram, maradj velünk!; Az én kis lányom; Imádság; Megváltás; Adventi ének; Betlehemben; Egy hazátlan Apostolnak; Új Megváltók* stb.

Gárdonyi Géza baráti viszonyban volt és élénk levelezést folytatott Szabolcskával, amely alapján végigkövethetjük eklektikus/katolikus hitének alakulását, tulajdonképpeni létrejöttét a nyolcvanas évek közepétől.³⁶ Ez a mélyen átélt hit, a *Biblia* újrafelfedezése számos verset eredményezett Gárdonyi életművében. Nála a vallásos költészet teljes egészében természetes és átélt következménynek tűnik, nem egyedülálló, kirívó jelenség. Jelentős számú vallásos verse közül talán a legismertebbek: *Történetem; Hóvirág; Útra készülődés; Esti harangszó; Harangszó az éjben; Ne félj!; Írás a Bibliába; Fel nagy öröme!; Krisztus álma* stb. Legnépszerűbb vallásos verse a *Fel nagy öröme!* (1882) című, amelyhez zenét is írt. Ez a mai napig a karácsonyi éjféli misék közkedvelt záróéneke, tehát gyakorlatilag népénekké vált.

Ilyen 19. századi felismerések, próbálkozások és útkeresés, útmutatás után a századforduló és a huszadik század modern költői számára nemcsak könnyebb volt, hanem szinte már magától értetődően fontos téma lett az istenkeresés, a vallással való szembenézés és önmeghatározás, viszonyuk a felsőbb hatalommal (például Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula, József Attila stb.), valamint ekkor tűnnek föl az úgynevezett papköltők is (például Sík Sándor, Mécs László stb.), akik már csaknem teljes életművüket ennek a témának szentelik.

*

A magyar líra modern kori történetében fontos újdonság, friss téma lett az Istennel való személyes kapcsolat és párbeszéd. Amíg a régiségben az ember egyik alapvető identitás meghatározójának a vallás számított, addig a 19. századra a téma szinte kiszorult a világi szépirodalom köréből. A század első kétharmadának a költészetében egyre kivételesebbnek számított, ha valaki megverselte a saját hitét, és ezt irodalmi alkotásban a nyilvánosság elé tárta.

A fordulópontot Reviczky vallásos témájú költészete körül kell keresni, hiszen már az európai filozófiai, vallásfilozófiai reflexiókkal megtermékenyítve ő fedezte fel (újra) ezt a témát, s lett hatással több kortársára, ő tette meg az első lépéseket ezen a téren is a modernizmus felé. Talán nem túlzás az a megállapítás, hogy a modern líra istenkeresése Reviczkytól eredeztethető.

36 Idézi Sík Sándor, *Gárdonyi, Ady, Prohászka* (Budapest: Pallas Rt., 1929), 33–35.